

KÖZÉPOSZTÁLY — KISPOLGÁRSÁG: ÉRTÉKREND ÉS ÉLETSTÍLUS A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT*

1.

A két háború között a közfelfogás kirekesztette a középosztály fogalmából a középburzoáziát, azt a tőkés réteget, amelynek túlnyomó része német, zsidó vagy más eredetű volt. Ez a közfelfogás a keresztény köz- és állami tisztviselőket, az értelmiségieket azonosította elsősorban a középosztállyal. A keresztény, az úri jelző ezért tapadt a középosztály megnevezéshez.

Az első világháború után a középosztály helyzetében, összetételében lényeges változások következtek be. A vesztes háború, a történeti Magyarország szét-darabolása s ennek következményei elszegényítették a középosztályt. Az első világháborús hadikölcsönkötvényekbe fektetett pénzükkel elveszett e családok anyagi tartaléka, a lánygyermekük kiházasítására szánt és szükséges összeg, a „stafírung” ára. A 20-as évek közepéig tartó infláció a valamikor irigyelt havi fix és viszonylag magas fizetést olvasztotta el. A trianoni békeszerződés következtében az elcsatolt országrészekből mintegy 300 ezer, zömmel tisztviselő menekült vissza az anyaországba, hátrahagyva vagyonát, elvesztve állását. Ők éveken át a budapesti pályaudvarokon vasúti vagonokban laktak, miközben még 1918 előtt a háromszobás lakást tekintették „jó polgári lakásnak”. A Nagy Válság éveit elsősorban azért sújtották a középosztályt, mert az egyetemekről kikerült gyermekeik éveken át állástalanok maradtak, nem tudtak megfelelő önálló egzisztenciát teremteni maguknak.¹

Mindezek ellenére a középosztály erejét szinte meghaladó módon igyekezett fenntartani régi életstílusát, pontosabban, annak legalább külsőleges jegyeit. A középosztályi asszonyok nem álltak munkába, bár lányaik — általában férjhezmenésükig — már állást vállaltak hivatalokban, irodákban, számosan pedig értelmiségi pályára (tanár, orvos) mentek. Fenntartották legalább kétszobás és nagyobb lakásaikat még akkor is, ha ez csak fizető albérlők befogadásával volt le-

* Az amerikai és magyar történészek 1993. januári, New Yorkban tartott konferenciáján elhangzott előadás jegyzetelt szövege.

1. Weiss István: Hazánk társadalma. Bp. 1942. Berend T. Iván – Ránki György: Gazdaság és társadalom. Bp. 1974. L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története 1919–1945. Debrecen 1991. KLTE. Egyetemi jegyzet.

hetséges.² Legfőképpen azonban nem mondtak le arról, hogy gyermekeiket iskolázassák s a két háború között már nemcsak gimnáziumi érettségivel, hanem egyetemi diplomával indítsák útjukra.³

1918 előtt az érettségi bizonyítvány nyitotta meg az utat a középosztályba való bekerüléshez. Azt követően azonban a kormányzat iskolapolitikájának, az iskolázottság presztizs-növekedésének köszönhetően az érettségizettek száma a korábbi többszörösére emelkedett. A középosztály igyekezett megőrizni zártságát: (köztisztviselői, középosztályi) származás mellé egyre inkább az egyetemi diploma követelményét állította a befogadás feltételül. Erettségivel azonban még a két háború között is be lehetett kerülni a hadsereg tisztikarába. Végeredményként a középosztály korábbi zártsága a két háború között jelentősen meggyengült, mégis 1930-ban a köztisztviselőknek már csak harmada származott köztisztviselő családból, vagyis a középosztály karakterét meghatározó társadalmi rétegből.⁴

A felfelé törekvő városi kispolgári rétegek elérendő célnak a középosztályba való bekerülést, követendő mintának alapjában véve annak életmódját, életstílusát tekintették. Ennek magyarázata a magyar tőkés-polgári fejlődésben s a következőként kialakult társadalmi mentalitásban rejlik. Ezt a mentalitást és értékrendet a gentry és utódai határozták meg. A hagyományos magyar társadalomtól származásában is túlnyomólag idegen burzsoázia beilleszkedését keresve a gentryhez igazodott a XIX. században. Ilyen módon a felfelé törekvő kispolgár nem egy öntudatos, saját értékrenddel és stílussal bíró és azt vállaló polgárságot látott maga előtt, hanem a gentry szellemhez asszimilálódott burzsoáziát. Amikor a budapesti zsidó ügyvéd, Vázsonyi Vilmos, a XIX. század végén megkezdte a kispolgári (polgári) rétegek szervezését saját „osztályérdekeik” alapján, azt szerette volna elérni, hogy azok vállalják önmagukat. Alakítsanak ki saját értékrendet, életstílust, ne mások által kínált mintát kövessenek.⁵ Ez azonban csak kevésbé sikerült.

A Vázsonyi által óhajtott polgári (kispolgári) értékrend és öntudat alapját e rétegek anyagi függetlensége és ereje adhatta volna meg. Ezzel szemben a kispolgárságnak mintegy felét kitevő „független egzisztenciák”, a „klasszikus kispolgárok”, vagyis az iparosok és kereskedők túlnyomó többsége jövedelmét és életkörülményeit tekintve messze elmaradt a nagyüzemi szakmunkások mögött. 60–70%-uk egyedül, fizetett segítség nélkül dolgozott műhelyében illetve boltjában. Az ország gazdaságilag kritikus időszakában e legkisebb jövedelmű csoport tagjainak száma gyarapodott. A középosztály vásárlóerejének időnkénti romlása szükségszerűen rontotta az iparosok, kereskedők helyzetét.⁶

2. Vasszinű égbolt alatt. Vározzociográfiák 1945 előtt. Szerk. Meggyesi János. Bp. 1961. 136–139.
3. Az egyetemi hallgatók összetételére: Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. Valóság 1980. 7.sz. Uő.: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. Uo. 1981. 7.sz.
4. Az 1930. évi népszámlálás adatai. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 14. k. 168.
5. Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Szerk. Csergő Hugó és Balassa József. I–II.k. Bp. 19 I. 461.
6. L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két háború között Magyarországon. Bp. 1991. Előadások a Történettudományi Intézetben 16. 5–8. o.

A kispolgári rétegek másik nagy csoportja valamilyen formában alkalmazott volt: kistisztviselő, írnok, a fegyveres testületek altisztje, hivatalszolga, házmester, stb. Az iparos és kereskedő bizonytalan jövedelmével szemben biztos havi fix fizetést mondhatott magáénak. Ennek értékét az inflációs idők azonban éppen úgy rontották, mint a középosztályét.⁷

Természetszerűleg mentalitásban is megmutatkozott a kispolgári rétegek közötti különbség. Az iparosban, kereskedőben erős volt a vállalkozó kedv, a kockázattal való szembevetés, a függetlenség akarása még akkor is, ha jövedelme nagyon szerény volt. Az alkalmazotti kispolgárban a lojalitás, a tekintélytisztelő, a hatalommal, a munkaadóval való azonosulás volt erős.

Mint Európában mindenütt, a két háború között Magyarországon is a kispolgárságnak az alkalmazotti része gyarapodott számbelileg. Az iparosok száma erősen ingadozott és csökkenő tendenciát mutatott, a kereskedőké azonban lassú ütemben emelkedett, de elsősorban a segéd nélkül dolgozóké.⁸

Jövedelmük, életviszonyaik tekintetében a kispolgárság körébe kell sorolni azokat a szakmunkásokat, akiknek keresete meghaladta a segéd nélkül dolgozó kisiparosét és kereskedőét és elérte vagy meghaladta a 30-as években ideálisnak tartott havi 200 P.-t. Ők a nagyüzemi munkások harmadát tették ki. Mentalitásukra az volt jellemző, hogy bár ők is törekedtek gyermekeik jobb iskolázatására, bennük is megvolt a felfelé törekvés, mégis ők adták a szociáldemokrata mozgalom legszínvonalasabb magját.⁹

A gazdaságilag, politikailag zaklatott magyarországi események nagy szerepet játszottak abban, hogy csökkent a „független” kispolgári egzisztenciák vonzereje a paraszti és munkás rétegek szemében. A biztos létalapot ui. az alkalmazotti kispolgári státusok kínálták. Míg korábban a paraszti családok lányai számára társadalmi emelkedést jelentett, ha iparoshoz mentek férjhez, a 30-as években már a fix fizetéssel bíró alkalmazottakat részesítették előnyben, még ha csak portások, házmesterek, hivatalszolgák voltak is.¹⁰

Tisztviselőnek lenni egy olyan országban, amelyben az állam, a közhivatal elsőrendű szerepet játszott a kapitalizálódás előmozdításában is, amelyben az állam befolyása az élet szinte minden területére kiterjedt, rendkívüli presztizsnövelő tényező volt. Rangja, tekintélye a közfelfogásban annak volt, aki állami vagy más közhivatalban íróasztal mögött ült. Ő magát a hatalom részesének tekintette és így tekintett rá a társadalom többi része is. Találón fogalmazta ezt meg a radikális demokrata író, Zsolt Béla: „Minden hivatali lüszterkabát azt hiszi, hogy integráns része a koronázó palástnak, minden penna a jogarnak.”¹¹

7. Timár Lajos: Városi kispolgári rétegek és a társadalmi mobilitás a két világháború között. Kézirat.

8. L. Nagy: i.m. 5–7. Pierre Bleton szerint „egy modern Rastignac” havi bérének is sikeresebben valósíthatja meg ambícióit, mintha vállalkozó lenne. Pierre Bleton: Les hommes des temps qui viennent. Essai sur les classes moyennes. Paris 1956. 199.o.

9. Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az érzékekben. Bp. 1977. 232–233. Magyar munkásszociográfiák. Szerk. Litván György. Bp. 1974. 400.

10. Erdei Ferenc: Magyar város. Bp. 1974. 145.

11. Századunk 1927. 3.sz. 142.o.

2.

A kérdés, amit fel kell tenni, a következő: hol és mennyiben esik egybe a középosztály és kispolgárság értékrendje, életstílusa; az egész társadalom számára mintának kínált középosztályi normák mennyiben voltak követhetők a felfelé törekvő rétegek számára. A kielégítő válasz megadása nem könnyű. Csak az utóbbi időben indultak meg olyan kutatások, amelyek a kérdést a két háború közötti időszakban vizsgálják (s ezért sokkal jobb a helyzet a dualizmus korát tekintve), hiányos a források feltárása és az ismert adatok elemzése, értékelése.

Mégis bizonyosnak látszik, hogy a középosztály és a kispolgárság legjellemzőbb közös tulajdonsága anyagi helyzetük leromlása 1918 után, ebből következően a családi pénzügyi stratégia átalakítása. Céljaik azonban gyökeresen különböznek egymástól, mint ahogyan az a hatás is, amelyet az új stratégia gyakorol a családok életvitelére.

A középosztály arra törekedett, hogy megőrizhesse korábbi életviszonyainak legalább külsőségeit, valamint hogy megfeleljen azoknak az elvárásoknak, amelyeket vele szemben a társadalom támasztott. A középosztály legfőbb stratégiai célja az volt és maradt, hogy gyermekeit megfelelő módon iskoláztassa, korszakunkban egyetemre küldhesse, vagyis, hogy biztosítsa az „osztály” utánpótlását és lehető zártóságát is.

A kispolgárság családjainak mozgatóereje, nem utolsó sorban annak kettős szerkezete, megosztottsága miatt, ugyancsak két irányból és irányba hatott. Egyrészt arra törekedtek, hogy gyermekeiket magasabb iskolai végzettséghez juttassák, mint amilyet a szülők tudtak megszerezni. Másrészt (az iparosok, kereskedő családok számára) nem kevésbé fontos része volt a pénzügyi stratégiának, hogy fenntarthatassák, netán fejleszthessék is a műhelyt, a boltot.

Az elszegényedés mellett tehát azt a legszembeütőbb általános jellemzőt lehet kiemelni, hogy mind a középosztály, mind a kispolgárság taníttatni akarta gyermekét. Ez a közös jellemző olyan erővel hatott, hogy mindkét részről szinte erejüket meghaladó mértékben voltak készek áldozatot hozni. A középosztály számára ez elkerülhetetlenül szükséges és elengedhetetlen befektetésnek minősült: ez volt a biztosítéka privilegizált helyzetének megőrzésére. A kispolgárság számára nem kisebb erővel hatott, hogy a társadalmi emelkedés lehetőségét korszakunkban a tanultság, az iskolázottság biztosította. A két háború között már nem születtek a dualizmus időszakában még nem ritka, és szinte amerikai jellegű karrierok, amelyeknek alapja még az iskolázottsággal szemben a vagyon, a tőke felhalmozása volt.

Itt kell szólni arról, hogy értékrend és életstílus nem azonos fogalmak, noha a legszorosabb összefüggésben állnak egymással. Az értékrend preferenciái akkor is érvényesülnek, ha azok az életstílus/életszínvonal redukálását követelik a mindennapi élet területén. Kifejtés helyett csak kiragadott példákat említek. A középosztály értékrendjében megkülönböztetett helye volt az iskolázottságnak, nyelvtanulásnak, könyvvásárlásnak, olvasásnak, színházba, koncertre járásnak, külföldi utazásnak. A kispolgári értékrend bizonyos értelemben materiálisabbnak tűnik. Itt

is elsőrendű fontosságú a gyermekek iskoláztatása, ezt azonban a vállalkozáshoz kapcsolódó tényezők kísérik, vagyis a műhely és a bolt fenntartása és fejlesztése a „független egzisztenciák” körében. Nem kevésbé fontosak az olyan elemek, mint szakszerűség, megbízhatóság, pontosság, konszolidált életvitel.

Azok között az új gazdasági viszonyok között, amelyek az összeomlás következtében, majd a világgazdasági válság hatásaként előálltak, valójában egy terület maradt, ahol, pontosabban ahonnan az értékrend és életstílus követelményeinek megfelelő anyagi forrásokat elő lehetett teremteni és ez a konyhán, az étkezésen, élelmezésen történő takarékoskodás volt. Ez elsősorban a középosztály mindennapjait változtatta meg. Míg ugyanis a középosztályi családok számára újdonság volt, hogy legalábbis a 30-as évek első feléig csupán heti egy-két alkalommal került hús az asztalra, addig azt kispolgári körökben egészen természetesen tartották. A viszonylag drága húst mindkét rétegnél a tésztafélék és a főzelék helyettesítették. Ami az életstílust illeti, mégis gyökeresen különbözött a két réteg. A középosztályi családban úgy ülnek körül az ebédlőasztalt, hogy jelen van a hivatalból hazatért családfele is. A tálalás a régi időket idézi: damaszt abrosz, porcelán étkészlet, bár a „staffrungra” kapott ezüst evőeszközöket már csak ünnepi alkalmakkor használják. A levest, főzeléket vagy tésztát nem a ház asszonya, hanem az esetek többségében a mindenese cseléd szolgálja fel. És egyáltalán: van ebédlő asztal. A kispolgári családokban egészen más a kép. Először is: hiányzik az ebédlő asztal, nem is szólva a középosztályi családoknál külön e célra berendezett szobáról (ebédlő). A közös étkezés a konyhában zajlik, az asztalt viaszos vászon borítja, nincsenek finom porcelánok s az ételt a ház asszonya osztja szét. Az étkezés csak ritka, ünnepi alkalmakkor történik a szobában, az ott többféle funkciót betöltő asztalnál.¹²

3.

A két háború közötti napi-, heti- és havilapok valamint a technika olyan új vívmányai, mint a rádió, a hangosfilm, a középosztály életideálját és értékrendjét népszerűsítették, egyidejűleg azonban jól tükrözték a középosztály életében bekövetkezett változásokat és továbbélő, már alig vagy egyáltalán nem követhető ideálokat.

1938-ban 1300-nál több napilap, heti- és folyóirat jelent meg Magyarországon. Ezeknek jelentős része kifejezetten a nőnek, asszonyoknak szólt, hiszen elsősorban ők lehettek azok, akik a középosztály életviteli elveit átveszik, illetve

12. A legmagasabb arányban (kerekén 60%) a köztisztviselők és értelmiségiek tartottak cselédet. Az iparosoknál ez az arány 7,5%, a kereskedőknél 30%. Mozolovszky Sándor: Kik tartanak házcselédet? Magyar Statisztikai Szemle 1935. 9.sz. Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. Vasszínű égbolt alatt, i.m. 67–68. Tahy István: A magyar kézművesipar története, jelen helyzete és fejlődési irányai. Bp. 1930. 118–119. Étrendi szokások a munkás, alkalmazotti és paraszti háztartásokban. Statisztikai Időszaki Közlemények. Bp. 1960. 34.k. A felső középosztály, a nagyon gazdagok szokásaira: Láng Panni: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. Történelmi Szemle 1986. 1.sz. 90.o.

megvalósítják. De ezeken kívül is, a többi lapnak szintén volt a nőkhöz szóló állandó rovata. Ezek olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a lakás és berendezése, az öltözködés, a divat, az étkezés, a kézimunka és hasonlók. A Magyar Úriasszonyok Lapja, a Magyar Úri Otthon, a Színházi Élet és hasonló lapok egyszerre szóltak a középosztály asszonyaihoz és a kispolgársághoz, ha nem is azonos mértékben.

Rendkívül jellemző, hogy a Színházi Élet c. lap 1924-ben Varróiskola címmel új rovatot indít, amelynek jelszava: „régiből újat”. Tanácsai elsősorban azoknak a középosztályi asszonyoknak szólnak, akiknek „meg kell jelenniük” társaságban, nyilvános helyeken, stb., de akik már nem engedhetik meg maguknak, hogy minden alkalomra új ruhát vegyenek vagy csináltassanak. Mivel azonban a Színházi Élet c. lapot a legszélesebb körökben vásárolták és olvasták, ezek a tanácsok a kispolgári asszonyoknak is szóltak, nekik is mintát kínáltak.¹³ Állandó rovata a lapnak a kézimunka-üzenetek. Ezek arra adnak tanácsot, hogyan lehet kézimunkával előállítani olyan szőnyegeket, függönyöket, amelyeket készen, az üzletben nem tudnának megvásárolni. Az „Otthon” rovat, bemutatva egy felső középosztályi lakásbelső, szerényebb jövedelmű olvasóinak azt ajánlja, saját készítésű tárgyakkal pótolják az értékes függönyöket, szőnyegeket, tapétákat, stb. „Hozzáértés, szeretet, ízlés, ügyesség csodákat művelhetnek aránylag csekély eszközökkel is.”¹⁴

A középosztály két háború közötti anyagi helyzetével, valamint az ízlés-változással összefüggésben a különböző lapok új lakás megteremtését propagálják. Indokuk, hogy „a kisebb igényekre szorított középosztály” meghatározó irányelve „az egyszerűség és a takarékoság” lett.¹⁵ A „modern lakás” ezzel összefüggő fogalma a 30-as évektől vált általánosan használttá. A „modern lakás” csak a középosztály számára elérhető, mégpedig olyan módon, hogy a két hitvesi ágy által uralt hálószoba átalakul „nappalivá” — az ágyak helyére rekamié kerül. A középosztály „szakított a kimondott szobaberendezésekkel és megszüntette a csak hálószoba, a csak ebédlő, és a csak úri-szoba jelleget.”¹⁶ A Tér és Forma c. lap a kétszobás, jól, azaz modernül felszerelt és berendezett lakást előnyösebbnek tünteti fel a régimódi négyszobásnál.¹⁷ A Színházi Élet 1935. 5. számában hét apróhirdetés közül háromban iparosok ajánlkoznak, hogy a régi bútorokat modernké alakítják át.

Mindez, ha csábító is, aligha követhető a kispolgárság számára, pedig annak általában kisebb, nagy tömegében egyszobás lakása ezt indokolta volna. Budapesten a húszas évek végén az iparosok 45%-a, a kereskedőknek közel harmada egyszobás lakásokban élt.¹⁸ Ez az egy szoba jelentette számukra a lakószobát és a

13. Színházi Élet 1924. 46. sz.

14. Uo. 1934. 52.sz.

15. Uo. és 1928. 1.sz.

16. Uo. 1928. 1.sz. 30. o.

17. Tér és Forma 1935. 7. sz. 190. o.

18. L. Nagy i.m. 10–11. o.

hálószobát is. Ezekben anyagi okok, a megszokotthoz való ragaszkodás miatt általában megmaradt a hagyományos „komplett hálószoba” berendezés.

A lakások mérete valamint az életstílus közötti különbség következtében a középosztály és a kispolgárság családjainál eltérő funkciója van a konyhának. A középosztály számára a konyha munkahely: az ételkészítés és egyéb házimunkák elvégzésének színtere. A kispolgári családoknál azonban a konyha nem egyszerűen munkahely, hanem sokrétű lélettér. Gyakorlatilag itt él a család, itt zajlik az ételkészítés és más házimunka, itt tanul az iskolás gyermek, itt étkezik a család, itt fogadják a rokonokat, barátokat. „A” szobába csak a megbecsült vendéget vezetik be.¹⁹

A sajtónál, reklámnál messzemenően nagyobb és tartalmában, hatásában összehasonlíthatatlanul szélesebb hatást gyakorolt a mozifilm. Magyarországon 1931-től készítettek hangosfilmeket, 1944 tavaszáig összesen 352-t. De 1938 végéig mintegy ezer amerikai, 500 német, 200 francia, 150 angol, stb. filmet is bemutattak. A 30-as évek derekán Magyarországon kerekén 600 mozi működött. A legolcsóbb jegy ára (20 fillér) mindenki számára elérhető volt.

A mozifilm távolról sem csupán a szórakozást szolgálta. Ismereteket terjesztett, akárcsak napjainkban a TV. „A vidéki közönségnek nem csak szórakozás a film, sokkal több ennél — állapította meg egy kortárs elemző. — A film egybefonódást jelent azokkal az életformákkal, amelyekből a néző távol esik, sőt talán végleg elesett...”²⁰

Az az életforma, az az értékrend, amelyet a két háború közötti magyar filmek sugároztak, a gentroid mentalitást, a középosztály értékrendjét népszerűsítették. A filmek főszereplőinek mintegy 90%-a „úriember”. A férfiideál a földbirtokos, a katonatiszt, a vezérigazgató, esetleg ügyvéd, mérnök, de mindenképpen gentroid családi háttérrel. A színhelyek közül kiemelkedik a birtok, a vidéki kúria. Igaz, a filmekben jelentős szerep jut a bankok, hivatalok, gazdag középosztályi lakások belsőinek is. A „kisember”, a kispolgár a filmek nagyobb részében mint kistisztviselő jelenik meg. E formájában általában úgy, hogy érzékeltetik helyzetének alávéttségét, nem egyszer emberi megalázottságát is. Az ilyen figurákkal való érzelmi azonosulást rendkívüli mértékben fokozta, hogy megformáljuk az egyik legnépszerűbb magyar színész (Kabos Gyula) volt. Iparos, kereskedő egészen 1939-ig nem jelent meg a magyar filmek „hősei” között. Akkor „Fűszer és esemege” címmel készült egy kereskedőről/kereskedésről szóló film. Csathó Kálmán, akinek regénye adta a film alapját, így nyilatkozott: „Nálunk ma az a felfogás uralkodik, hogy boltosnak lenni nem úri foglalkozás. A kereskedő nem úr, csak a földbirtokos ... hiányzik a polgári öntudat és büszkeség.”²¹

Karriert e filmekben az jelent, ha a kistisztviselő lányát a vezérigazgató mérnök fia veszi feleségül, ha a gépirónó kezét az igazgató úr kéri meg. A hivatalba kényszerült lányokról legtöbbször kiderül, hogy „jobb, úri” családból származnak.

19. Vasszínű égbolt alatt, i.m. 67–68. o.

20. A filmekre általában: Nemeskürty István: A képpé varázsolt idő. Bp. 1983. Az idézet helye: 418. o.

21. Uo. 553. o.

A középosztály kínálta minta átvételét illetően különös figyelmet kell fordítani a nőkre, akik elsőrendű szerepet játszottak az egyes rétegek értékrendjének, életstílusának alakításában. Ezt jól felismerték a különböző médiák működtetői, akik megkülönböztetett figyelmet fordítottak a nőkre. Az újságokból, filmekből megismert lakásbelső, öltözködés, viselkedés stb. egy-egy elemét ők vehették át, ők vihették be a kispolgári családokba. Ez a kérdéskör azonban még szinte teljesen feldolgozatlan.

Annak ellenére, hogy a társadalmi mobilitás iránya és célja a középosztály volt, hogy minden eszköze a középosztály értékrendjét és életmódját népszerűsítette, valójában mégis és gyakorlatilag minden tekintetben megmaradt a markáns különbség a középosztály és a kispolgárság között. Úgy gondolom, ebben — túl a materiális tényezőknél — igen nagy szerepe volt a réteg, osztály és családi hagyománynak, a szokásnak, a neveletésnek. „Könnyebb” helyzetben voltak a középosztály tagjai, akiknek több generáción át rögződött értékrendet, életstílust kellett továbbvinniük, megőrizniük, még ha nehezebb feltételek közepette is, mint 1918 előtt. Nehezebb és hosszabb időt igénylő folyamatot jelentett az ugyancsak örökölt érték- és szokásrend felbontása, újak beépítése a már megrögződött rendszerbe. Ez annak ellenére így volt, hogy a két háború közötti Magyarországon számos tényező erodálta, gyengítette a társadalom különböző rétegei közötti különbségeket. Magyar vonatkozásban is igaz maradt, amit egy angol társadalomtörténész egy jellemző területtel kapcsolatban így fogalmazott meg: „Vásárnaponként a kézműves a maga legjobb ruhájában is úgy néz ki, mint a kézműves a legjobb öltönyében; senki sem téveszti őt össze a középosztály egy tagjával.”²²

A középosztály és a kispolgárság tagjai az élet sok területén kerültek közel egymáshoz: ugyanazt a rádióműsort hallgatták, ugyanazokat a filmeket nézték meg, részben azonos újságokat olvastak. Sok esetben még az elemi- és középiskolákban is együtt tanulhattak gyermekeik. Sajátos módon azonban aligha találkozhattak vásárlókként ugyanabban az üzletben, még moziban sem mindig, nem szólva egyéb nyilvános helyiségről (étterem, kávéház, stb.) És nemcsak anyagi okok miatt. A kispolgárság tagjai például vásárlókként is tudták, „hol a társadalmi helyük”, ennek milyen üzletek felelnek meg, melyek azok, amelyekből „nem nézik ki” őket. Miskolcra írva a visszaemlékező részletesen és érzékletesen mutatja be, hogy a gentry, az értelmiség, a tisztviselők felső rétegei, a gazdag kereskedők bevásárló helyei topográfiailag is elkülönülnek a „többiekét” kiszolgáló üzletektől. Az „előkelő cégek” Budapesten is a belvárosban, vidéken a városok Fő utca által meghatározott részén találhatóak. Ezekbe nem téved be kispolgári vásárló még akkor sem, ha anyagi helyzete ezt megengedné. A kommissiózás, a délelőtti belvárosi sétával összekötött vásárolgatás a „jobb” üzletekben csak a középosztály és a felső rétegek körében ismert.²³

Nem kellően feltárt még sem a középosztály, sem a kispolgárság értékrendje, még kevésbé egymáshoz való viszonyuk. Vizsgálni kellene, hogy a középosz-

tályba a két háború között beemelkedett elemek mennyiben és hogyan módosították a középosztály értékrendjét, életmódját, amelyet még ma is túlságosan erősen kötünk az 1918 előtti, utóbb azonban lényegesen megváltozott, de kellően nem ismert normákhoz.

22. Robert Roberts: *The Classic Slum*. London 1973. 39. o.

23. Fazekas György: *Miskolci toronyóra*. Bp. 1976. 9–11. o.